

RESSENYES

doi: 10.1344/Svmma2020.15.8

SWIFT, Helen J. 2016 *Representing the dead. Epitaph fictions in Late-Medieval France*. Cambridge, D.S. Brewer

Helen J. Swift, professora d'història medieval de França a la St. Hilda's College d'Oxford, presenta aquesta obra que s'emmarca dins dels estudis de la història de la mort. D'aquesta tendència historiogràfica pren el vessant de la representativitat, línia de recerca anunciada ja per Philippe Ariès. Seguint la proposta de l'historiador francès l'obra *Representing the dead. Epitaph fictions in Late-Medieval France*, pretén estudiar les representacions de la mort a la baixa edat mitjana francesa en les narracions fictícies. Sobretot es fixa l'atenció en el que l'autora anomena "epitaph fictions", entesos com a composicions, en vers o en prosa, que usen el recurs de la ficció per explorar les relacions entre la mort i la identitat, punt central del llibre. Així doncs, per a dur a terme la seva recerca, l'autora selecciona diversos textos literaris ("*Belle Dame*" *querelle*, *Le Jardin de plaisance*, *Temple de Bocace*, entre d'altres), principalment compresos entre el segle XIV i XV.

Des d'un primer moment, Swift posa sobre la taula, en primer lloc, el debat historiogràfic i literari al voltant de la definició d'epitafi, en què totes les obres coincideixen en la voluntat de mantenir viva la memòria del difunt; i, en segon lloc, el complex procés de construcció de la identitat de l'individu a través d'aquesta literatura. Davant d'aquesta àmplia empresa, Swift opta, encertadament, per dividir l'obra en quatre capítols, cada un destinat a una font. En el primer analitza el llenguatge, la plasmació de la identitat a través de les paraules, principalment les expressions *je suis* i *cy gist*, tot donant una interessant visió del que anomena literatura testamentària. A continuació, ja al capítol segon, s'endinsa en la lírica i com, amb l'aparició d'epígrafs finals, en aquest cas positius, es va forjant la identitat del personatge. És així com, en el tercer capítol, juga al joc contrari mostrant com la construcció de la identitat pot arribar a esdevenir un *exempla* negatiu. Finalment, es dediquen unes pàgines als espais (cementiri, hospital i temple), fronteres entre la vida i la mort, i alhora imprescindibles per al procés d'identitat. Cal destacar també l'interessant i encertat apartat final de l'obra, que l'autora dedica a l'explicació de diverses il·lustracions relacionades amb el tema, les quals mostren l'objectiu del llibre des d'una altra perspectiva.

És a través de la lectura d'aquests capítols que el lector, interessat en la mort i la seva representació, s'adona dels diversos factors, alguns constantment repetits per l'autoria al llarg del llibre. És essencial la voluntat de l'individu medieval de voler forjar una identitat per a ser recordat, objectiu només possible si el personatge és recordat, així com narrat, per algú amb voluntat que ho sigui. No obstant, tot el que s'ha dit fins ara no és possible sense un públic que creï en el seu imaginari

aquesta identitat. Amb aquesta base va tenint lloc el procés de construcció de la identitat que, com ens fa notar Swift, s'inicia en vida i no té fi, sinó que és mutable, provocant que la frontera entre la vida i la mort es desdibuixi. L'autora afirma que els epitafis, en tant que representacions d'un individu mort, són per naturalesa ficció, ja que es requereix de la imaginació.

Amb tot, i molt oportunament, justificant-se davant les dificultats de comprensió que hagi pogut trobar-se el lector, certament existents en alguns moments per la complexitat del text, no només de l'estudi, sinó també de la redacció, Helen J. Swift, citant el Purgatori de la *Divina comèdia* de Dante, diu "*forti cose a pensar mettere in versi*".¹

SERGI REXACH CAMPS

DOMENGE, Joan; VIDAL, Jacobo (a cura de), 2017. *Visurar l'arquitectura gòtica: inspeccions, consells i reunions de mestres d'obra (s. XIV-XVIII)*, Palerm: Edizioni Caracol

Entre els diversos tipus de documents –sortosament profusos en el cas de la Corona d'Aragó– que permeten aproximar-nos a la història constructiva de les fàbriques gòtiques, aquest volum pretén vindicar la idoneïtat de les visures, nom amb què es coneixen les inspeccions o peritatges encomanats a mestres experts. A aquest propòsit es despleguen una sèrie de contribucions vinculades a les activitats del grup de recerca Magna Ars.

Els exàmens que uns perits o experts feren d'una obra arquitectònica, quan n'ha romàs rastre documental, constitueixen una font de gran interès per a la comprensió dels monuments des del punt de vista tècnic, formal i constructiu. Alhora són també un registre magnífic d'aspectes relacionats amb la pràctica constructiva, amb tots els condicionants i vicissituds que l'afecten, o fins i tot són documents cabdals per a copsar el pensament arquitectònic de l'època.

En el prefaci del volum, a càrrec de Joan Domenge, es defensa la rellevància i la utilitat per a la història de l'art dels peritatges o inspeccions. A diferència dels contractes o dels llibres d'obra, han estat sorprenentment menystinguts per la historiografia, tot i la substanciosa informació que proporcionen sobre aspectes pràctics ben concrets, relatius a la tècnica, a les solucions estructurals que s'adoptaven, a la tria i l'ús dels materials constructius de l'època medieval i als efectes del pas dels temps en els edificis. Permeten, a més, la ja esmentada aproximació al pensament arquitectònic i a la mentalitat constructiva de l'època.

¹ ALIGHIERI, Dante. *La divina comèdia. Purgatori*. (Edició de Joan F. Mira). Barcelona: Proa, 2000. Cant XXIX, vers 42.

L'àrea geogràfica de referència de les aportacions és l'antiga Corona d'Aragó, i més concretament Catalunya i Mallorca. Al costat d'un cas tan excepcional i rellevant com el de les consultes sobre la catedral de Girona a l'entorn del mil quatre-cents, el volum posa en valor altres exemples menys coneguts però igualment sucosos de visures efectuades en aquest àmbit territorial. En l'obra s'estudien visures referides a edificis gòtics, però se'n contemplen algunes que van més enllà de l'època baixmedieval, per tal d'incorporar les visures de manteniment o conservació posteriors, les quals també permeten una aproximació ben interessant a l'arquitectura gòtica. Cal destacar que tots els articles es complementen amb un apèndix documental o es recullen els textos analitzats.

El primer i extens article que obre el volum, a càrrec dels dos editors, Joan Domenge i Jacobo Vidal, és un interessant i exhaustiu estat de la qüestió sobre les visures d'obra gòtica catalana documentades. Es tracta d'un text que aconsegueix establir un marc general on resultarà còmode situar posteriorment la resta de contribucions. En primer lloc es prenen en consideració les visures des d'un punt de vista teòric i conceptual. S'estudien així les seves vessants terminològiques i es recull la varietat de casos en què la visura esdevé necessària. Així, s'explica la manera de triar els mestres visuradors i com aquests perits expressaven el seu parer sobre diverses qüestions: el model a seguir en un edifici de nova planta, com continuar una obra que presenta algun tipus problema, etc. Es tracta per tant d'un capítol essencial per a dotar aquesta obra d'un enfocament unitari que depassa l'anàlisi particular dels diversos casos d'estudi que vindran tot seguit. Algunes obres que apareixen analitzades amb deteniment en els següents articles són ja ressenyades en aquest capítol introductori, però els exemples aportats van molt més enllà: des de visures que abasten altres camps artístics fins a inspeccions d'edificis de contrades llunyanes al marc geogràfic de referència.

Joan Domenge i Marc Sureda analitzen en el capítol *Una o tres naus? Les consultes de 1386 i 1416 sobre la continuació de la catedral de Girona* els ben documentats i coneguts congressos d'arquitectes de Girona, en què es va debatre sobre la conveniència de dur a terme l'ampliació de la catedral de Girona amb l'agosarada solució de bastir-hi una gran nau única d'una llum insòlita en el gòtic. La rellevància d'aquesta aportació resideix sobretot en la manera integral i exhaustiva d'abordar el tema, atès que s'hi analitzen fil per randa les diverses consultes encomanades a mestres experimentats al front d'importantes fàbriques. S'evoquen les primerenques visures de 1370 que va fer el mestre Vesian de Narbona, i les dues consultes col·lectives a diversos mestres convocats directament a Girona per a expressar la seva opinió (1386 i 1416). A la vegada, es repassa la història constructiva del temple acompanyada d'il·lustracions que permeten capir l'enrevessada però apassionant història del temple gironí. Es tracta d'un capítol que permet advertir la rellevància de les visures per a comprendre la futura evolució constructiva de l'edifici, ja que s'hi perfilen diverses solucions: les que finalment seran aplicades i les que són descartades. També s'infereix el lideratge de certs personatges, tant comitents com artífexs prestigiosos, que

acaben decantant la balança cap a un costat. Els documents permeten conèixer així mateix la gènesi i les diverses raons que portaren a una solució excepcional: la immensa nau única.

Jacobo Vidal s'enfronta en el capítol “*Vist, reconegut i encercat amb gran diligència*”: *unes reparacions al palau episcopal de Mallorca (1391)* a la compromesa qüestió (ben diferent a la del cas anterior) de posseir documentació sobre visures d'un edifici que, ateses les profundes modificacions posteriors, pràcticament no es conserva. Tot i la sensació d'investigar a les fosques, la visura és en aquest cas essencial per a escatir com era l'obra perduda i per a il·lustrar procediments arquitectònics tècnics propis de l'època. Tres visuradors ben documentats i de gran rellevància a la Mallorca de finals del segle XIV són requerits per a “veure, reconèixer i encercar” el malmès Palau Episcopal, per tal de concretar què cal fer per a reparar-lo i l'import de la intervenció.

Les visures que calgué fer arran de la intensa activitat sísmica que afectà Catalunya al llarg de la primera meitat del segle XV centren l'article de Magda Bernaus *Entre els consells tècnics i les valoracions econòmiques: Bartomeu Gual i les visures de l'any 1428*. El prestigiós mestre d'obra de la catedral va ser requerit per a emetre la seva experta opinió en edificis singulars de Barcelona i la seva rodalia que es van veure afectats pel fort sisme del dia de la Candelera de 1428. L'autora destaca ja en el títol una doble vessant dels requeriments que batega al llarg de tot el volum: mentre que uns són de marcat caire tècnic (sobre com endegar o prosseguir una obra), d'altres fan referència més aviat a consells sobre qüestions econòmiques o organitzatives d'una fàbrica. Gual emet la seva opinió estrictament tècnica sobre “que s'i devia obrar” a la Llotja dels Mercaders, un edifici no excessivament malmès però on es va requerir una intervenció (executada per Marc Safont) que resulta ben útil a l'autora per a reconstruir tota la manera de procedir. Escatim el perfil econòmic i organitzatiu del consell requerit a Gual en una altra visura, que coneixem per una acta detalladíssima de la visita que el mestre barceloní efectuà juntament amb un altre mestre de cases, fusters i membres de l'administració, amb l'objectiu de dur a terme la reconstrucció del Castell de Castellví de Rosanes, una fortalesa que el terratrèmol havia acabat de malmetre.

Pere Beseran s'aproxima a la *quasi-catedral* de Santa Maria de Cervera amb el capítol titulat *Visures quatrecentistes a Santa Maria de Cervera: “mestres de cases elets en veure, mirar, reconèixer e judicar la obra”*. Les visures associades a la culminació del campanar d'aquest edifici són especialment rellevants per conèixer la manera de procedir dels arquitectes en època medieval, especialment el caràcter col·lectiu de la seva tasca o la tensió entre el model idealitzat que es pretén imitar (en aquest cas el campanar de la Seu Vella de Lleida) i les restriccions pressupostàries que dificulten aquesta voluntat d'emulació. L'autor aporta també altres visures relacionades amb aquesta església, com la que el 1450 es va realitzar sobre unes capelles avui inexistents que eren obra de Guillem Polo, o les que s'anaren succeint a la segona meitat del segle XV per tal d'aconseguir reprendre la llarga i dificultosa tasca de substituir la precedent església

romànica per una de gòtica, amb totes les implicacions polítiques i econòmiques que anaren sorgint. Aquest darrer cas permet prendre consciència de la meticulosa tasca dels visuradors, en aportar la seva opinió sobre problemes puntuals que van sorgint i del seu paper orientador vers el correcte avançament de l'obra, superant les desconfiances que sovint apareixien.

L'article d'Antoni Conejo *Denúncia, visura, judici i sentència d'unes obres de fonamentació a l'antic Hospital de Santa Maria de Lleida (1507)* aborda les obres de fonamentació que a començament del segle XVI es dugueren a terme per a la futura construcció de l'Hospital de Santa Maria de Lleida. L'autor recull la denúncia que alguns manobres i mestres d'obra cursaren davant els paers sobre la defectuosa manera de procedir del mestre d'obra Antoni Gondàngels a l'hora de bastir els fonaments de l'edifici, tant en la construcció com en la tria de materials. Arran d'aquesta denúncia, s'encomanà una visura al prestigiós mestre barceloní Joan Safont i a dos mestres locals, que conclogueren que la fonamentació era insuficient per a garantir l'estabilitat de l'edifici, atesa la seva proximitat al riu Segre, que havia registrat algunes crescudes devastadores. El judici que es dugué a terme i la seva sentència sembla que comportaren la refacció de l'obra i una vigilància escrupolosa a la futura obra de Gondàngels. Aquest detallat procés resulta de gran utilitat per tal d'apreciar com s'escometia la fonamentació d'edificis medievals, un procediment que trobem explicat en molt poques ocasions i que l'autor encerta a relacionar amb la tradició antiga. D'aquesta manera s'explica en l'article, de manera veritablement detallada, com cal procedir per assegurar la bona fonamentació d'un gran edifici en contraposició a la *imperitia* mostrada per Gondàngels.

El breu article de Jacobo Vidal “...*No estan ben fetes ni estan de art, ans estan falses...*”, *les obres de l'església parroquial de Móra d'Ebre a l'inici del cinc-cents* recull un altre enfrontament, aquesta vegada entre el mestre d'obres de l'església ebrenc Guerau Capdevila i part de la població, per la manera com s'estava gestionant la fàbrica de l'església a inicis del segle XVI. Es tracta d'un document elaborat pels jurats de la població en què es reflecteixen de manera metòdica i per part de diversos visuradors les deficiències constructives d'allò bastit, a resultes de l'assumpció per part de Capdevila d'un pressupost excessivament baix, una raó que sembla ésser ben recurrent en la història de la construcció.

En *La catedral de Mallorca. Visures pro rimedio fabricae (1581-1668)*, Joan Domenge parteix de la història constructiva de la catedral mallorquina, per a relatar els diversos dictàmens o visures que s'hi van fer en el segle posterior a la seva conclusió, i fins i tot uns anys abans. L'origen i naturalesa dels documents analitzats són ben diversos i revelen així mateix les diferents problemàtiques que afecten la fàbrica: visures per controlar l'estat de conservació dels arcbotants, inspeccions sobre la façana o diagnòstics globals sobre de l'estat de la catedral. La tasca de buidat documental és ingent, i la síntesi de les informacions que proporcionen les visures, en aquest cas contrastable amb l'estat actual de l'edifici, ben reeixit.

L'arquitecte Enric Dilmé presenta a *Terrat o teulada? Les visures sobre la coberta de la Llotja de Palma, 1681-1699* una exhaustiva anàlisi sobre la controvertida història de la coberta d'aquest interessant edifici gòtic mallorquí, que ja al moment de la seva construcció enfrontà l'artífex, Guillem de Sagrera, amb els comitents. La controvèrsia sobre si el disseny original hauria d'incloure un segon nivell al damunt de les voltes, la solució de deixar a la vista el seu extradós (fet que comportà successives filtracions i desperfectes), o la solució acordada a finals del segle XVII de cobrir el conjunt amb una teulada a quatre aigües són els seus capítols més rellevants.

En el darrer article del volum, Marià Carbonell tracta *Tres visures setcentistes de l'església parroquial de Sant Nicolau de Palma (Mallorca) i notícia d'altres dues relatives a les esglésies del Socors i Sant Miquel* per a intentar aclarir la història d'unes esglésies parroquials poc documentades i que, sobretot en el cas de Sant Nicolau, posseeixen una història constructiva prou complexa. D'aquesta darrera església es donen a conèixer unes interessants visures fetes al segle XVIII per tal d'explorar la possibilitat de bastir una nova coberta al tram més proper al presbiteri. Resulta ben interessant l'explicació de la intervenció, que permet escatir com s'havia esdevingut el procés de substitució de la fàbrica gòtica per una de barroca, un procés ben habitual en moltes esglésies de l'àmbit geogràfic tractat i que no sempre s'ha considerat amb la deguda atenció. El seguiment de les diverses visures efectuades sobre l'obra, com en el cas de la catedral de Palma, permeten aproximar-nos a una història diacrònica del conjunt, un enfocament ben atractiu per als historiadors de l'art.

En definitiva, l'anàlisi d'aquests casos particulars constitueix una excel·lent mostra de com les visures, tot i que han estat menystingudes historiogràficament, permeten una aproximació especial a aspectes tècnics i constructius d'una fàbrica concreta. Al mateix temps, resulten útils per enfrontar-se a l'estudi d'aspectes com l'evolució constructiva, la tensió entre els ideals i les restriccions pressupostàries com a condicionants d'una construcció o el pensament arquitectònic que guia l'inici d'una obra i les seves modificacions successives.

PAU VIVES XIOL

MARTÍNEZ GIRALT, Alejandro, 2019. *Els vescomtes de Cabrera a la Baixa Edat Mitjana. Identitat familiar, dinàmica patrimonial i projecció sociopolítica*, Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas.

La història de l'aristocràcia catalana medieval ha despertat, encara avui, poc interès entre la historiografia. Certament, més enllà d'algunes obres ja clàssiques, com la de Santiago Sobrequés, el bagatge d'estudis exhaustius dedicats exclusivament a les grans famílies nobiliàries a casa nostra – on predominen els treballs centrats, sobretot, en el relat monàrquic – és bastant deficitari. Fins i tot el coneixement d'una nissaga com la dels vescomtes de Cabrera, una de les famílies

més antigues i poderoses de l'alta noblesa de la Catalunya baixmedieval, revela encara diverses llacunes importants, tot i l'existència de diferents estudis històrics i, darrerament, arqueològics.

Afortunadament, el treball d'Alejandro Martínez Giralt, que avui ressenyem, supleix sobremanera moltes d'aquestes mancances i es converteix en una autèntica obra de referència no sols per al coneixement de la família dels Cabrera sinó també per a futurs treballs dedicats a l'estudi de les nissagues nobiliàries, catalanes o no. De fet, des del principi, l'obra de Martínez Giralt – molt crítica amb aquest retràs actual en els estudis nobiliaris catalans – es proposa com a objectiu primordial, obertament, millorar i ampliar el coneixement actual sobre la família vescomtal dels Cabrera, il·luminant, des de múltiples perspectives, moltes zones obscures de la història d'aquesta família.

En aquesta pretensió d'una història que podríem qualificar de "total" – "global", en diu l'autor – Martínez Giralt centra el seu focus en multitud d'àmbits i d'aspectes que, en una àmplia forquilla cronològica – del 1199 al 1423 –, travessen gairebé tots els vessants polítics, socioeconòmics i, també, ideològics de la nissaga dels Cabrera. En aquest sentit, l'elecció de la cronologia no és debades, ja que, a un major volum de documentació conservada, se li ha de sumar el fet que és justament en aquests poc més de doscents anys quan es donen les claus que permeten als Cabrera convertir-se en una – sinó la primera – de les famílies més poderoses i prestigioses de la Corona, molt propera a la reialesa.

L'accés i l'examen minuciós d'una gran quantitat de fonts – la majoria d'elles inèdites – en diferents i diversos arxius de dins i fora de Catalunya, permet a l'autor de l'obra abordar, en el decurs d'aquest llarg arc temporal, una amplíssima varietat de temes. Aquests, dividits en una intel·ligent estructura temàtica, que ressegueix un discurs totalment coherent, són englobats en dues grans parts que divideixen l'obra entre, d'una banda, la història de l'ascens i consolidació dels Cabrera – des dels seus inicis fins a la implantació de la nissaga en terres sicilianes, un cop recuperada la confiança de la monarquia –, i, d'altra banda, els mecanismes de perpetuació – biològica, socioeconòmica, política, identitària, patrimonial – d'aquesta família aristocràtica.

En aquest sentit, és sens dubte en aquesta segona part on es troben els aspectes més interessants de l'obra. Així, l'anàlisi del propi funcionament intern de la família, des dels seus orígens, posa èmfasi en qüestions tant fonamentals com els processos que envolten la creació d'una memòria de la dinastia i les estratègies de preservació del llinatge a través d'aliances matrimonials i solucions successòries, sempre segons la conveniència buscada envers la conservació íntegra i, si es pot, incrementada del patrimoni familiar. Però, també, Martínez Giralt posa el seu punt de mira, de manera destacada, en la projecció de la nissaga en el seu espai patrimonial, des dels seus inicis, a través de tots els sistemes d'exercici del poder senyorial i de les estratègies de consecució del domini sobre el territori i els vassalls d'una de les famílies nobiliàries més importants de la història medieval i moderna de Catalunya.

JORDI SAURA NADAL

CHALMETA, Pedro (Ed. Y Trad.), 2019. *Ibn ʿAbd al-Raʿûf, Córdoba a mediados del sigloX, Almería: Textos andalusíes, 9, Fundación Ibn Tufayl de Estudios Árabes, Grupo de Investigación Andalucía y sus relaciones con el Magreb (Universidad de Almería).*

Pedro Chalmeta, professor Emèrit de la Universidad Complutense, ens ofereix un nou estudi sobre la normativa que havia de regir en el mercat andalusí. En aquest cas, es l'obra analitzada i editada constitueix el primer tractat conegut: el d' Ibn ʿAbd al-Raʿûf, que ens informa de la legislació mercantil y social de la Còrdova califal. De fet, però, l'autor dedica una tercera part de les 45 pàgines de la seva obra a plasmar les normes religioses sobre temes ben elementals però necessaris en l'àmbit de l'islam: la oració, el dejuni, els impostos alcorànics, els enterrament, els matrimonis, el dot i un llarg etcètera, que, d'acord amb Chalmeta, encara calien en una societat que es trobava en ple procés d'aculturació: és sabut que al segle X els musulmans no constituïen la majoria de la població andalusina, tal com mostra, per exemple, la recomanació que fa el mostassaf Ibn ʿAbd al-Raʿûf anunciant que cal tenir cura "que no es llencin fems ni escombraries a les mesquites, ni a llurs esplanades i voltants".

L'obra de Chalmeta consta d'una presentació (pp. 5-7), on descriu les vicissituds que han caracteritzat l'obra i la seva troballa, d'un estudi introductorí (pp. 9-38), de la traducció del text original (pp. 39-130) convenientment anotada, d'una molt completa bibliografia (pp. 131-162) i d'uns utilíssims índex d'antropònims, del de les quatre vegades que apareix el topònim la Meca, del de la dotzena de paràgrafs on es cita l'obra del gran jurista de l'escola malikí, ʿAbd al-Malik Ibn Habîb, i del dels molt diversos termes que poden interessar al lector. Segueixen dues fotografies de l'inici i del colofó dels manuscrit B, conservat a l'Institut Egipci de Estudios Islámicos de Madrid i altres dues de l'inici i del final del conservat a la Bibliothéque Générale de Rabat. Finalment, figura l'edició, molt anotada del text àrab, també acompanyada de l'índex àrab corresponent.

Chalmeta, especialista en història econòmica andalusina i estudiós de diversos tractats sobre el govern dels mercats, compara sempre que és possible, l'obra d' Ibn ʿAbd al-Raʿûf amb la d'altres autors. Molt especialment ho fa amb el contingut de l'obra del mostassaf malagueny *al-Saqatî*, que escriví durant el primer terç del segle XIII una magna obra que no només gaudi de gran fama en el seu temps a tota l'àrea magribina sinó que fins i tot l'any 1932 consta que a Salé encara s'hi al·ludia com a base legal. La seva influència arribà també a terres cristianes, com es pot veure en les *Ordenanzas* de Màlaga, Sevilla i Granada i en diversos *Llibre de Mustaçaf* de l'àrea catalana.

Les ordenances que hi figuren versen sobre molts dels oficis del moment, com són, entre altres, el dels adroguers o especiers, el dels venedors de lli, de blat, de figues, de mantega, d'oli, de mel i d'ous, així com també s'ocupa de la normativa sobre l'elaboració de pans i de la venda i

conservació de la llet. Una menció especial, al meu entendre, mereixen les pàgines dedicades al comerç i al tractament de la carn, on es dona normativa sobre com degollar el bestiar, com partir la seva carn i com han de cuinar-la els cuiners. També es detallen les normes que han de seguir els que fregeixen bunyols o peix i el que han d'observar els pescadors en la seva feina.

Altres matèries no alimentàries també hi troben el seu lloc en els fragments dedicats als pelleters, sabaters de diverses menes de calçat i els teixidors i, naturalment, la cura de les correctes mesures de longitud i de capacitat dels productes venuts i de com han de ser les balances i els seus platerets. Naturalment, era per garantir la salubritat dels aliments i també per evitar frauds i adulteracions.

Tot això fa que la lectura d'aquesta edició i estudi sigui molt útil als estudiosos que en endavant hagin de fer front a determinats textos medievals, tant si són de facció andalusina com si no. A més, cal dir que es tracta d'una obra que no només és útil als estudiosos de la història econòmica, de la societat i de l'antropologia medieval hispàniques sinó que resulta molt il·lustrativa per veure com era la societat del segle X.

De fet, tractant-se d'un treball de Chalmeta, cap dels elogis li poden ser aliens perquè ja ens té acostumats, després de la seva Tesi Doctoral *El señor del zoco en España: edades media y moderna, contribución al estudio de la historia del mercado* (Instituto Hispano-Arabe de Cultura, Madrid 1973; 2a edició, Libros Hiperión, Madrid 1990) i de moltes altres publicacions dedicades fa anys a aquests temes, a l'erudició i al treball d'excel·lència.

DOLORS BRAMON

BARCELÓ, Maria, 2019. *Davant la mort. Els rituals medievals a la ciutat de Mallorca (s. XV)*, Palma: Leonard Muntaner

La nit del 14 al 15 d'octubre de 1403 és recordada a Mallorca com la nit del gran diluvi, en la qual "son mortas passadas sinch milia personas". Encara tres anys després es treballava per recuperar les restes mortals. L'any 1406 aquestes foren enterrades a la Seu en solemne processó. Maria Barceló presenta en aquest volum una rica relació de documentació que ens parla de la mort des de la seva vessant més transversal.

A partir de l'estudi de testaments i capítols catedralicis del segle XV, l'autora proposa pensar la mort a Mallorca com un esdeveniment social, exemple de les estructures jeràrquiques pròpies de l'època i d'un imaginari teocèntric. Amb aquest propòsit, Barceló du a terme un recorregut a través dels fets històrics de l'illa, des dels més devastadors –pesta, diluvis i la mortaldat d'albats de 1421– fins aquells propis de la vida quotidiana, així com la violència, els crims i els seus càstigs.

La mort podia ser un espectacle cruel, el pas a la vida eterna o a la damnació de l'ànima. L'autora planteja la complexitat d'aquest fet tan ordinari estudiant els testaments com un trencaclosques: els llegats patrimonials, les donacions religioses i els confessors, els desitjos dels morts, el lloc de sepultura, els menjars funeraris, la indumentària del dol i les misses, etc. Totes elles són peces que encaixen en l'estructura estamental del món medieval. Així doncs, els requisits per al "ben morir" depenien del lloc que s'ocupava a la piràmide social. La comptabilitat del més enllà, en paraules de Chiffolleua, no era assequible per a tothom.

Per una banda, la historiadora fa esment de les famílies més benestants de l'illa, genealogies conegudes pel seu poder econòmic i la seva contribució a la cultura, tals com els Puigdorfila, els Espanyol i els Pacs. Les seves donacions testamentàries foren generoses amb els monestirs illencs i tingueren especial interès en l'ensenyament humanista. Per altra banda, Barceló incideix en els contrastos sociopolítics presentant la mort marginal: estrangers, pobres, esclaus i suïcides, aquests darrers condemnats a la *prophana sepultura*. La Seu era un espai d'acollida, allà s'hi enterraven rics, pobres, esclaus i estrangers, tot i que amb distincions ben diferenciades.

Així mateix, les diferències entre homes i dones eren presents també en la mort illenca. Seguint l'estudi de Roberta Gilchrist, mentre elles s'ocupaven de la cura dels cadàvers i molt sovint de l'acompanyament del pas de la vida a la mort, els homes actuaven de testimonis en la signatura dels testaments i escollien una sepultura que seria també, en el major dels casos, la de les seves mullers.

La preferència a l'hora d'escollir el monestir al qual llegar patrimoni podia dependre de diversos factors. Això no obstant, la tradició franciscana i mendicant pròpia de l'illa, ja des del segle XIV, és un factor rellevant sobreentès per l'autora. La voluntat de deixar llegat a un monestir de framenors (Santa Clara o les terceroles de Santa Elisabet) fou un desig molt comú entre les dones mallorquines. Maria Barceló mostra com el monestir de monges agustines del Puig de Pollença fou especialment estimat a l'illa, fet que no pot desvincular-se de l'espiritualitat lul·liana i beguina.

L'obra de Maria Barceló situa Mallorca en el context europeu i en destaca les particularitats. En moltes ocasions, les deixes testamentàries i els bacins de les Esglésies anaven destinats a sufragar el rescat de captius cristians ocorreguts en aigües mediterrànies. En un altre sentit, l'autora destaca el paper de la Inquisició pel que fa a les morts simbòliques, aquelles dels qui aconseguiren fugir condemnant, així, la seva vida a l'illa.

La documentació consultada per Maria Barceló es fa ressò de la cultura i la importància de la corporalitat en l'imaginari medieval mallorquí. A la Seu es guardava *oleo infirmorum* destinat a cobrir els cinc sentits del *corpus languens*, els peus i les mans.

La present obra constitueix un valuós recopilatori de documentació, exemple d'un intens i minuciós treball d'arxiu. L'estudi de Maria Barceló aporta llum a la mort medieval mallorquina, mai abans atesa, al mateix temps que dona vida i representativitat a la història d'un territori clau en la política de la Mediterrània medieval.

HELENA CASAS PERPINYÀ

SANCHO FIBLA, Sergi, 2019. *Escribir y meditar. La obra de Marguerite d'Oingt, cartuja del siglo XIII*. Madrid: Siruela (El Árbol del Paraíso)

Le livre de Sergi Sancho i Fibla, *Escribir y meditar. La obra de Marguerite d'Oingt, cartuja del siglo XIII*, est une réécriture de sa thèse doctorale (Universitat Pompeu Fabra). C'est la première recherche à avoir étudiée la totalité des œuvres de Marguerite d'Oingt en les comparant avec d'autres œuvres de son temps en suivant une méthode multidisciplinaire. L'œuvre s'ordonne en quatre parties, chacune d'elles pour chacune des œuvres de la prieure Marguerite d'Oingt : *Pagina Meditationum*, *Speculum*, *Li via seiti Biatrice d'Ornaci* et deux de ses cartes (IV et V). Il faut spécifier que la religieuse provenait du Comté de Forez (Royaume de France) et non du Dauphiné de Vienne (Saint-Empire Romain Germanique) comme cela a été dit dans le livre, même si elle était de l'Ordre des Chartreux, institution d'origine dauphinoise inspirée par les Pères du Désert. Marguerite d'Oingt est une des mystiques de son ordre à avoir écrit son expérience sensorielle, exprimant extérieurement les visions divines de son vécu interne. Femme noble cultivée, qui maîtrisait les styles des divers genres littéraires de sa contemporanéité tel que l'autobiographie, 'le miroir', l'hagiographie et l'épistolographie, elle put contrôler le flux de ses émotions, ordonner ses pensées, et partager toute la puissance spirituelle de la connaissance de Dieu au travers de sa propre auto-connaissance humaine, au moyen de l'usage de techniques de visualisation et de mémorisation. Son langage poétique, symbolique et allégorique se matérialise au moyen des processus de *scriptio*, *lectio*, et *contemplatio*, qui acheminent vers l'union mystique avec le fils de Dieu, grâce à la Théologie négative (apophatique) et abstraite (aphairétique).

La *Pagina Meditationum* est son unique œuvre écrite en latin. La méditation est un genre littéraire qui surgit au XIe et qui se popularise par les '*Méditations Vitae Christi*' au XIVe siècle. Dans tous les cas, cette œuvre de la prieure (XIIIe) est à mettre en relation avec les franciscains et la dévotion au récit de la Passion du Christ, mais aussi au Livre des Révélationes et son annonce du Jugement final. Cela se manifeste par la mortification symbolique et la souffrance psychique de type eschatologique. Ici le salut par le juge christique incarné se trouve au travers de la divinisation des Cinq Sens de l'Homme. De plus, les heures liturgiques et canoniques structurent le jour après jour monastique, à la manière d'un livre d'heures, pour la visualisation du récit de la vie et de la mort du Christ. Cette expérience sensitive permet une mort symbolique qui conduit à une rénovation intérieure du pratiquant de la méditation. Elle désactive une fonction cathartique

et guérisseuse en lui, un ‘Self-disclosure’ qui permet son ascension spirituelle selon le modèle de la ‘Scala claustralium’ et grâce à l’‘Imaginatio’, qui conduit à la ‘Theosis’ ou à l’illumination. De fait, durant la Passion, le sang du Christ est une ‘Fons vitae’ ou une eau baptismale purgatrice qui traduit le ‘super-fluent’ néoplatonique et pseudo-dionysiaque, comme le concept de véhémence, c’est à dire de force spirituelle liquide. C’est à la fois l’eau de mers et rivières célestielles dans lequel les saints habitent et boivent, et la *Lumière fluente (fliebende licht)* tripartite du *Scivias* d’Hildegard von Bingen. Cohabitent dans le cloître du monastère de Poletains l’‘Hortus conclusus’ paradisiaque du *Cantique des Cantiques* et sa dualité infernale, illustrant le combat entre les forces du Bien et du Mal.

Le *Speculum* est écrit en Francoprovençal, la langue vernaculaire de l’ancien Royaume de Bourgogne, et est caractéristique d’un genre littéraire initié par Saint-Augustin. Le miroir permet la réflexion dans le chemin de vie des religieuses des figures de Marguerite et du Christ comme modèles d’initiation, de progression, puis de perfection morale et de comportement (L’échelle de la divine ascension). Elle le fait comme prieure en parlant à la troisième personne, en suivant le topos d’humilité envers le Seigneur. Le *Speculum* devient un livre de conscience, qui est comme un livre de comptabilité des bons et mauvais actes exercés dans la vie de chacun. ‘Entre en toi même’ disait Jan van Ruysbroeck. Le livre est comme une porte qui s’ouvre pour nous révéler des mystères christiques en unissant spiritualité et ‘Merveilleux’, en suivant le modèle de Chrétien de Troyes par le mélange pagano-chrétien entre mythologie celte et spiritualité cistercienne.

Dans ‘*Li via seiti Biatrice d’Ornaciou*’, en Francoprovençal, l’émotion se vit comme une pratique monastique essentielle, se canalisant par une dévotion lacrymale, dont les larmes baptisent, purifient et extériorisent les états intérieurs de l’âme, faisant passer le sujet de la souffrance et de l’angoisse à la sérénité, pour renaître symboliquement en Dieu. Dans l’Eucharistie, Biatrice s’étouffe avec la chair et le sang du Christ en mangeant l’hostie, et terminera par alimenter seulement son âme. Elle est témoin de la mort du Christ dans l’autel situé dans l’église d’Ornacieux, dans l’abside où naît le soleil d’Orient, où les Saints et les Anges se réunissent autour du corps du Christ, à la confluence du Jardin d’Éden et de la Jérusalem céleste, pour son couronnement.

Les Cartes IV et V (Francoprovençal), dessinent avec les mots un Arbre sec inversé que l’eau de la montagne revitalisera. En suivant Diego Zorzi, l’auteur nous dit que l’eau représente la grâce divine qui convertit avec son énergie vitale la nature humaine déchue. Cela permet une divinisation de l’homme au travers du processus de spiritualisation de l’homme charnel, construisant comme disait Roland Maisonnewe un ‘Homme spirituel’ ou ‘pneumatique’. Ainsi, l’arbre de Marguerite d’Oingt est un verger édénique ou un Arbre de la connaissance qui récupère son essence. Il y a un pas de la sécheresse au verdissement, de la chute à l’élévation au travers de l’arbre des Vertus cardinales et théologiques. Cela s’unit avec le style trouvère et courtois de la ‘Chanson de reverdie’ dans lequel l’instabilité sentimentale de l’expérience amoureuse influe sur

la relation *Arbor bona/Arbor mala* de la prieure. On recherche la rectification et régénération de l'homme au moyen de la Gnosis, puisque de l'Arbre de la vie a été fait le Saint-Bois de la Sainte-Croix qui fit la Gloire du Christ.

En somme, c'est un livre passionnant, qui nous permet de comprendre l'usage de la méditation comme instrument spirituel, puisque les techniques soigneusement décrites par Sergi Sancho i Fibla nous donnent la compréhension de l'anthropologie et de la psychologie sociale de la mystique médiévale au travers du cas de Marguerite d'Oingt.

YAN BULTEZ-GOBERT

BOADA Coloma, BRUGUÉS Irene, COSTA Xavier (ed.), 2019. *El Monestir de Sant Joan. Primer cenobi femení dels comtats catalans (887-1017)*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat

El libro que aquí se recensiona es el resultado de unas jornadas que, bajo el título *Sant Joan de les Abadesses. 1000 anys d'absència*, celebradas en octubre de 2017 en Sant Joan de les Abadesses, conmemoraban el milenario de la extinción del cenobio como monasterio femenino. Contribuyen en él un conjunto de especialistas que profundizan en el cenobio y su contexto desde nuevas perspectivas y líneas de investigación marcadas por el estudio del paisaje monástico y de la historia de las mujeres; recogen además, tal y como ya indica el título y en el epílogo, una perspectiva puntera de análisis relacionada de los espacios de la memoria, siendo este un tema que recorre el conjunto de un trabajo que, no en vano, celebra el milenario de una extinción y la perduración de una memoria.

El libro se estructura en cuatro grandes bloques siguiendo un orden temático, precedidos por una introducción (Garí) y cerrados por un epílogo (Jornet). El primero de los cuatro bloques presenta los orígenes del ascetismo y monacato femenino, abordando conceptos clave de la evolución de las formas de espiritualidad femenina en los siglos III-V. Este bloque remarca los problemas de las fuentes y como interpretarlas, hecho sobre el que insistirán los diversos autores de la obra. Además, se presentan las diferentes reglas monásticas tanto femeninas como masculinas como precedente para tratar el problema de la Regla en Sant Joan que se explicará en el bloque tercero. El principal objetivo de este primer gran apartado, tanto en el caso del capítulo de M^aDolores Martin Trutet como en el de Jordina Sales Carbonell, es dar a entender las particularidades del ascetismo femenino y poner en relieve la dificultad de estudiar el monacato primitivo a causa de la falta de fuentes y el sesgo de estas. Irene Brugés Massot completa el bloque poniendo en contexto tanto el monasterio de Sant Joan de les Abadesses con los otros tres monasterios femeninos de los que se tiene constancia en los condados catalanes de la Alta Edad Media.

El segundo gran apartado de la obra se centra en la etapa fundacional. En el encontramos dos trabajos de Xavier Costa en los que se estudia la relación del cenobio femenino con el poder condal y sobre todo la fundación de su gran patrimonio como clave de poder, reconstruyendo respectivamente la etapa inicial del monasterio en el abadiato de Emma i la evolución patrimonial entre los siglos X-XI con las siguientes abadesas, ambos trabajos aportan nuevos enfoques a las fuentes presentadas. Uno de los principales objetivos de este bloque es también desentrañar el rol jugado por el monasterio en las luchas por la organización del territorio entre los condados de Barcelona-Girona-Osona y Cerdaña-Besalú tal como plantea el trabajo de Jonathan Jarret.

El tercer bloque desarrolla bajo el título *Les Dones de Sant Joan* una visión más general de las mujeres en el entorno monástico y de espiritualidad de los primeros años de los condados catalanes. Teresa Vinyoles desarrolla la idea de la mujer como una participante activa en la creación de estos condados, concepto que resalta la importancia del cenobio como algo no anecdótico. Coloma Boadas interpreta en su capítulo las formas de adaptación de la Regla de San Benito en las comunidades femeninas. Araceli Rosillo, por su parte, se centra, a través de una perspectiva cultural y educacional, en la vida diaria de las monjas y les otorga un espacio de primera línea, desvinculándose de la historiografía tradicional que tendía a tratar estos asuntos de manera secundaria.

Finalmente, el cuarto gran apartado del libro, *L'extinció del monestir de Sant Joan. Un projecte d'èxit estroncat*, está dedicado a la extinción de la comunidad femenina de Sant Joan. En el primer capítulo del apartado J.M.Salrach entronca con el segundo bloque del libro al dar salida a los asuntos geopolíticos que afectaban al monasterio y afrontando los acontecimientos político religiosos que acompañaron la expulsión de las monjas. Irene Brugués, por su parte, persigue en la documentación el destino de las mujeres de la comunidad una vez habían abandonado el monasterio en 1017. Finalmente, Joan Ferrer i Godoy analiza la vida posterior del monasterio, ya convertido en una canónica masculina. En líneas generales se sigue aquí la tendencia del tercer bloque intentando dar una posible explicación a partir de un nuevo enfoque de las fuentes, planteando hipótesis y dejando clara la dificultad de confirmar los hechos.

En el epílogo se dedica un espacio a la memoria y su relación con la identidad de la comunidad, ya sea en su vertiente toponímica, archivística o cultural, donde la leyenda del *Comte Arnau* permanece aún inscrita en el imaginario y en recuerdo que ha quedado de la comunidad. De la misma manera se resalta nuevamente el aporte del monasterio en la configuración política de los condados catalanes.

El trabajo en su conjunto, y aunque se centra en cuatro bloques temáticos, sigue un orden específico que reivindica dos grandes objetivos. Por un lado, situar el monasterio en el paisaje monástico y su interrelación con la vida espiritual y política del territorio al cual pertenece y por

otro desarrollar la vida de las mujeres que lo habitaron, tanto desde una perspectiva espiritual como material. Esta estructura favorece la lectura, a la vez que aporta un gran número de visiones y de nuevas perspectivas para cada una de las temáticas, sobre todo en los puntos clave de conflicto, desde el abadiato de Emma a los posibles motivos políticos de la expulsión de la última abadesa, Ingilberda. En general, el uso minucioso de documentación y la forma de abordar los estudios ayudan al lector a seguir la línea argumentativa de los autores. Se debe destacar también la extensa bibliografía que se adjunta al final del trabajo que recoge tanto cuanto se ha escrito sobre el monasterio como obras historiográficas de historia de la mujer y del monacato femenino. En resumen, esta es sin duda una obra necesaria y bienvenida.

ANTONIO MARTÍNEZ BERNAL